

DE ANTWERPSE NOORDERPOLDERS TOT IN DE XIVde EEUW.

Een geleerd genootschap verzoekt ons om historische gegevens omtrent het ontstaan van polders en dijken in de Scheldelaagte ten Noorden van Antwerpen. We konden verwijzen naar onze uitgave « *De Antwerpsche Polders in de Middeleeuwen* » (Antwerpen 1929), doch daar dit boek slechts de oorkonden opsomt of overdrukt, leek het onvoldoende. Daarom ontwierpen we een schets van een « leesbare » historietekst.

We laten het de geologen over ons te verklaren hoe de Beneden-Schelde is gevormd geworden, hoe de Zeeuwse waters in verband zijn gekomen met de natuurlijke Zuiderlinie van Demer-Dijle-Rupel en Dendermondse Schelde, en hoe wellicht de vallei van het Beneden Schijn daarbij werd opgeslokt, om stroombedding te worden. Maar we houden er aan de geologen te verzekeren dat de geschiedenis zich verzet tegen de mening dat onze Schelde haar huidige loop zou verkregen hebben in de historische periode. Hoe de terreinschikking zich ook mag hebben voorgedaan, ze behoort tot de voorhistorie. Maar dit is natuurlijk niet het geval met de dijken, de polders, zelfs niet met de tijkogten.

Wat dit laatste betreft, herinneren we er aan dat de Honte of Westerschelde niet tot de historische Schelde behoort. De Oosterschelde is de Schelde uit de middeleeuwse geschiedenis, het Scelt, de *fluvius Scaldis*. De Honte was een kreek die wel kon worden in- en uitgevaren, maar wier beide « poorten » op te hoge gronden lagen, opdat de tij van uit de zee er doorheen zou stromen. Althans was het aldus tot tegen het einde van de XIV^{de} eeuw. De huidige flarden van de Wielingen aan de Westzijde en de hoge platen (Ballastplaat e.a., samen met het thans verdronken land van Saafingen) aan de Oostzijde, sloten de Honte in. Voor deze dubbele doorbraak, had dus de tij een veel langere weg — door de Oosterschelde — af te leggen; ze kwam bijgevolg te Antwerpen lang niet zo hoog als thans, en de Scheldedijken hoefden, vóór de XV^{de} eeuw, noch de hoogte, noch de breedte die ze sindsdien vandoen hebben te bezitten.

Eens dit vastgesteld, — en we zullen er nader op terug moeten komen, — kunnen we ons de vraag stellen van wanneer de dijkwerken en inpolderingen dagtekenen.

De geschreven stukken die ons iets daaromtrent leren, klimmen niet hoger op dan het jaar 1119. Maar er zijn *een aantal toponiemen* of plaatsnamen, die we in de acten van de XII^{de} eeuw ontmoeten, en die uitwijzen dat er een veel oudere-pre-Frankische-naamgeving geweest is. Daartoe behoren de beeknamen Hecerna, Olma, Scinda, en de stroomoevernamen Olmeremuthen, Hairnesse, Wargenesse, Quadesesse. Er zijn ook oude Frankische woonstnamen die vele eeuwen ouder zijn dan een Wilmarsdonk of een Zandvliet. Het zijn b.v. Merksem, Geerbodinghem, Heyseghem. Ze liggen op natuurlijke terpen of hoogten die ook zonder dijkwerk tegen de hoge tij beschut waren. Ze kunnen ons helpen om de oudste uitgestrektheid van de oningedijkte paludes af te perken. In de buurt van de twee laatstgenoemde zien we de colonisatie optreden uit de namen van Stakebroec (Stabroek) van Ettenhoven (Hoevenen) en van Wilmarsdonk.

Nog een ander topographisch gegeven kan ons hier van dienst zijn. In de latere middeleeuwen onderscheidde men de Hoge en de Lage Polder. En de Lage Polder ligt landwaarts, de Hoge Polder stroomwaarts. De Lage, met zijn parochiën van Ekeren, Hoghescote (St-Jacobskapelle of Kapellen) en Ettenhoven of Hoevenen, behoort tot het bisdom Luik. De Hoge Polder of Antwerpse Polder, met de parochiën van Oosterweel, Wilmarsdonk, Oorderen en Oordam, Berendrecht, Lillo en Zandvliet, behoort tot het bisdom Kamerijk. Alleen Merksem, dat tot de Lage Polder gerekend wordt, is van hetzelfde Kamerijkse bisdom. En zoals men weet, zijn de diocesane, oude grenzen, aanduidingen die tot de Gallo-Romeinse periode kunnen opklimmen.

Het ligt voor de hand dat we de oudste dijkwerken achter de Lage Polder moeten zoeken.

Hier hebben we nu op drie woorden te letten, wat betreft deze werken. Er zijn sidewinden, dammen en dijken.

De sidewinden of sidewenden worden bij Verwijs en Verdam beschreven als « binnendijken, ter zijde van een landstreek lopende ». Ja, binnendijken zijn het later geworden, maar oorspronkelijk zijn ze niets anders dan een lichte verhevenheid die het getijde indamde. Zo zijn de Kerk- en Pothoekstraten de Westerse, en de Kroon- en Helmstraten te Antwerpen en Borgerhout, de Oostelijke sidewinden van de vallei van de Potvliet. In onze lage landen met getijdewaters liggen deze sidewinden niet vlak bij de beek, maar op de scheiding van hoogland en waterland. Toponiemen als Hooweg, Hoostraat,

Groeneweg, Groenstraat, wijzen of op een natuurlijke of op een kunstmatige vallei-insluiting.

De *dijken* zijn aarden ophogingen *doorheen* een laaglang of vallei. Ze kruisen veelal een rivier of beek, bij een voort of een brug. Later zal echter het woord *dijk* ook in de betekenis van dam gebruikt worden, zodanig dat het zinsverschil bij ons verloren gaat.

De *dammen* immers zijn aarden ophogingen langsheen een stroom of rivier. Een Ortherendamme of Oordam moeten we dan ook tegen de Scheldestroom zoeken, terwijl een Couwensteinse dijk doorheen het laagland ligt. En zo zou er ook niemand aan gedacht hebben in 1636 de Ferdinandusdijk Ferdinandusdam te heten.

Hier kunnen we ons ook het vraagstuk stellen of de dam- en dijkwerken misschien vooraf gegaan werden door een opslaan van *vluchtheuvels* die, elk, los van elkander, in het laagland zouden aangelegd zijn. Men herinnere zich de terpen van Groningen en van Friesland, die tot de Romeinse tijd opklimmen en die misschien wel navolging hebben gekend in Zeeland, in Noord-West-Vlaanderen. Naar onze mening is het nog al natuurlijk dat kleine vluchtheuvels, in hoofdzaak voor het vee bestemd, in de gronden die thans onze Noorderpolders vormen, zijn aangelegd geworden van voor het opslaan van de Scheldedijken. Immers, eens deze dijken tot een goed geheel afgesloten, ging men van verre geen kostbare dijkaarde meer aanhalen voor zulke verhogingen in de beveiligde landerijen.

Onder Oosterweel vinden we, op oude landkaarten, de *Coestelle*, en soortgelijke « stellen » zijn er ettelijke opgetekend op de beroemde Scheldekaart van 1495. De naam *Coestelle* is dus behouden gebleven als een oud litteken, na het opslaan van de Scheldedijk. Maar men heeft de betekenis van het woord niet meer begrepen. Men spreekt in de XVII^{de} eeuw van een Castelse weg, een Castelse polder. En tegenwoordig is het een officieel erkende Kasteelstraat !

Het spreekt van zelf dat de dijken wel eens begeven hebben. Ze hebben onder- en bovengrondse vijanden. Een mollewerk is genoeg om het water zijn slopingswerk te doen verrichten. Een boomkruin op de dijk kan bij storm en hoge tij de schuld zijn dat een dijk begeeft. En dan blijft het landschap niet zonder littekens, die de eeuwen door er in gegrift staan. In onze Antwerpse polders ontbreekt het niet aan *welen* of walen, d.i. diepe kolken die bij dijkbreuk en waterzuiging in de grond gespoeld zijn. Reeds de naam van *Outserwele*, thans Oosterweel, schijnt er op te duiden. Een *Tisiderwele*, dat ons vermeld is in de XII^{de} eeuw, is ongetwijfeld een kolk van een oudere tijd die ons geen documenten naliet.

Letten we nu op de historische documentatie.

In 1096 of 1097 heeft de Hertog van Neder-Lotharingen, Godfried van Bouillon, aan de parochiekerk van Antwerpen — toen S. Michiels — de twee schoven, d.i. de twee derden van de tienden van Zandvliet tot Olmermuiden ten geschenke gegeven.

Die tienden hield hij van de keizer te leen.

Deze tienden heetten ook « de Antverpia et ejus ambitu », d.i. van Antwerpen en van dezes omgeving.

Olmermuiden is de monding van de rivier de Olme in de Schelde, op de Noord-Westelijke grens van Antwerpen, aan Steenborgerweerd.

Op deze gronden bevinden zich alreeds de kapellen van Zandvliet, Lillo, Berendrecht en Oorderen. Over de kerk of kapel van Zandvliet beschikt echter de Hertog Godfried I van Leuven. Hij geeft in 1133 het personaat van deze kerk aan de kerk van Middelburg.

In een acte van 1155 vinden we, na de terrae of landen van Santflitte, Barendrech, Linlo en Orderen, de landen vermeld van Wilmardunc, Abendunc, Muer, Hecerna, Steburgenward, Leiderwic, Polaan, Vornesse en Burgenwerth. In 1161 komen daar nog de terrae bij van Morsaterlant, Costele, Tisiderlant, Mudenlant, Hutlant, Grodunc, Ostlant en Overorden. Het zijn blijkbaar al Polderlanden.

De naam van Otserwele of Oosterweel verschijnt voor het eerst in 1210. In de bedoelde acte gaat het om het hertogelijk visserijrecht en blijkbaar is hier wel de weel of waal, d.i. de kolk bedoeld, die in de buurt van het huidige Oosterweel moet bestaan hebben.

Uit al deze vermeldingen kunnen we twee historische bijzonderheden ophalen : 1) dat de Scheldedijk reeds geheel en al tot bij de hogere gronden van Antwerpen was opgetrokken vóór het jaar 1100, en 2) dat de hertogen der XI^{de} eeuw beschikt hebben over de tienden, de kapellen, de visserijen in de welen en over de Scheldedijk. Dit laatste zullen we nader bevestigd vinden in de XIV^{de} eeuw.

En hier rijst dan het vermoeden uit op, dat het de hertogen van Neder-Lotharingen geweest zijn, die het machtige dijkwerk langsheen het diepere water hebben voltrokken. Zij hielden immers ook de *advocatia fluminis*, d.i. de voogdij van de stroom te leen, al weten we niet wanneer hen dit voor het eerst is toevertrouwd geworden.

Dit zou dan de dijkconstructie terugvoeren naar de XI^{de} eeuw, of vroeger.

* * *

Meteen treden de vraagstukken van de dijkconstructie naar voren.

Hier noteren we vooreerst dat tal van binnendijken en dammen ongetwijfeld ouder zijn dan de Scheldedijk. En hier komt dan bij,

dat deze oudere, dieper gelegen polders hun hemelwaters steeds hebben moet afvoeren doorheen de hogere polders, die tussen hen en de Schelde lagen. Zo niet moesten de binnengronden onder water komen. Er is dus steeds een spel van watergangen en van sluizen geweest.

En ten tweede is op te merken dat onze huidige Scheldedijk een product is van eeuwenlange aanpassing en verzorging. Vóór de XIV^{de} eeuw diende hij noch zo hoog noch zo breed te zijn. We zullen rond het jaar 1400 uit de Brabantse domeinrekeningen vernemen dat men, jaar in, jaar uit, de Scheldedijk verhoogt en versterkt. De rentmeester van Brabant zorgt er voor.

Maar al is die dijk minder geweest dan hij thans is, toch moet hij ook bij zijn eerste aanleg een enorme massa dijkaarde hebben vereist. En dan rijst de vraag van waar die is aangevoerd.

Van het « dicrecht » of dijkrecht dat alle deze polders beheerst, vernemen we voor het eerst in 1245, maar het is ongetwijfeld veel ouder. Hoe ook, de dijkaarde is een der eerste bezorgdheden van het dijkrecht. Een dijkgraaf zal er op waken dat er geen spade, geen rus, van de dijk worde weggenomen. Eerst in de XIV^{de} eeuw zullen we iets meer omtrent het aanvoeren van meerdere dijkaarde vernemen.

Letten we intussen nog even op de polderontginning. Het is wel duidelijk dat economische redenen, dat landhonger in het bijzonder, tot de onderscheiden bedijkingen en inpolderingen hebben gevoerd. De hertogelijke rentmeesters hebben voor inkomsten gezorgd tegenover hun uitgaven voor dijkwerk. En daar zien we privaatpersonen optreden.

De oudste naam die ons in verband met de inpolderingen bewaard is gebleven, is die van de Antwerpse familie Wilmar. Haar naam verluidt toch nog steeds in Wilmarsdonk. We zullen vaststellen uit het ons bewaarde testament van Catharina Wilmarsdochter van 24 April 1262, dat zij allodiale goederen bezit in Oosterweel. Dat die eigendommen allodiaal zijn, maakt waarschijnlijk dat zij als « nieuw land » in het bezit van de familie Wilmar zijn gekomen. Zeggen we hier terloops dat we de Wilmars op de Antwerpse schepenbank ontmoeten vanaf 1148. En meestal is een lid der familie kanunnik in O. L. V.-kapittel of kapelaan.

Het uitgestrekte Vallant, bezijden het dorp van Wilmarsdonk gelegen, is in de XIII^{de} eeuw — en waarschijnlijk ook reeds veel vroeger — eigendom van de Wilmars.

Merk nu op dat het centrum van Wilmarsdonk in der werkelijkheid, naar zijn donk-naam te kennen geeft, op een natuurlijke

« hoogte » ligt, namelijk op een aardrug die zich Oost-Westelijk aftekent.

Maar om deze donk van uit Antwerpen bereikbaar te maken zonder een « weg op zeven » te moeten afleggen, is er een dijkwerk doorheen de *paludes* aangelegd, namelijk de Schenkeldijk, die van Steenborgerweerd, bezijden West-Leyderwyc, naar Heyseghemberch en de Werp van Wilmarsdonk liep.

Parallel, gedeeltelijk althans met de Schenkeldijk, en tussen deze en de Schelde, liep dan *de Groenewegh* of Somerse wech, en nog dichter naar de Zeedijk, was er *de Slijckwegh*. Als vierde baan kwam dan eindelijk, dwars doorheen het oude Rietschoor (van fort Pimentel naar fort Sint-Philips) de eigenlijke Schelde- of Zeedijk.

Tekenen we hier terloops nog aan dat we op de Westzijde van Wilmarsdonk, op oude polderkaarten een land aantreffen dat *Plaen* heet; is dit soms het oude *Polaen* dat we in een acte van 1155 vermeld vonden tussen de terrae van Leiderwic en van Vornesse? Dan zouden we ook dit Vornesse met het latere Rietschoor kunnen identifiëren. En besluiten we daaruit dat de opsomming der landen in de acte van 1155 naar orde van ligging is gemaakt, dan moeten we het nog steeds raadselachtige *Abbedunc* in de onmiddellijke buurt van Wilmarsdonk zoeken. Het kan er zelfs de oudere benaming van zijn.

* * *

Dit brengt ons nu tot de kern van ons onderwerp. Onze polders bestuderen is, in de eerste plaats, de *veranderingen* van het landschap nagaan. Wat al plaatsnamen zijn er niet verdwenen, en door gans nieuwe vervangen! De oorspronkelijke *paludes* zijn omgezet in *terrae*, dank zij de dijken en de watergangen en hun sluizen; de moeren zijn kuilen geworden, de dijkbreuken, hebben gaten, kreken, kolken, welen geschapen, die niet meer vóór de XXe eeuw zouden verdwijnen. Berendrecht en Zandvliet-Noordland hebben binnen « oude » dijken gelegen, eer de huidige Zeedijk tot stand kwam, *en het grote werk heeft het landschap geheel gewijzigd*.

De oudste dijkbreuk waarvan we uit documenten vernemen is die van 1271 of Januari 1272 doorheen de oude dijk die het bovenvermelde Noordland bezoomde. De acte verhaalt dat de kwade zeestroom, door een gevaarvol tempeest opgejaagd, de dijken brak en met zich in de diepte sleurde. In Maart 1284 gaat de hertog Jan I een contract aan met Vlaanderse dijkbouwers voor het heropmaken van de doorgebroken « sidewinden » van Berendrecht en Zandvliet, te beginnen met de hille van de weel van Berendrecht, opwaarts nevens de « sidewinde » van Lillo, en voorts noordwaarts tot op

Opperhille, waar Noordland en Oudeland van Zandvliet bij elkaar aansluiten.

III.

De nieuwe dijken die in 1284 aanbesteed werden om de bevoeide landen van Berendrecht en Zandvliet-Noordland te herwinnen, moesten meten : « beneden drie roeden erde belopen, ende boven breet tien vote, en de hoeck twalef vot ». De dijkbouwers zullen, indien de dijk brak die ligt zuidwaarts van de sidewinde van Lilloo, mogen nemen, buiten de gezegde sidewinde, zuidwaarts van den olifant, aarde twee roeden breed, om daarmede de gezegde sidewinde te houden. Tezelfdertijd wordt door de hertog en door de heer van Breda een nieuw « gerechte ende bedrift » gesticht d.i. een dijkgraaf met eigen rechteren ende schepenen, en met de rechtspraak van de *minores justitiae*, d.i. tot de boeten van 27 schellingen « ende dar beneden ».

Maar, helaas, de Vlaanderese dijkbouwers van 1284, heer Jan van Gistel, ridder, en Jan van Zwynaerde, poorter te Gent, hebben het werk niet kunnen maken. Eerst in 1340, op 13 November, zullen hertog, kapittel van O. L. V. en S. Michielsabdij opnieuw de handen aan het werk slaan. In een acte van die datum, bewaard in O. L. V.-archief te Antwerpen, lezen we :

« aanziende dat, overmits de overvloedigheid der vlooden van de zee, de dijken die omgingen de parochiën van Zandvliet, Lilloo, Berendrecht en Stabroek, nu 57 jaren geleden (maakt dus 1283) altermaal gebroken zijn en te niet gedaan, alzo dat daardoor geheel de parochie van Lilloo die in voorleden tijd zeer wijd placht te zijn en vol volks, van solaas van haar eigen paap sindsdien was, en is, jammerlijk beroofd, en dat het merendeel der parochiën van Zandvliet, Berendrecht en Stabroek, deerlijk en schadelijk met den zeevloed overzet is... »

Men zal nu maken een « dike ofte Winterleke dike ». En het Kapittel voorziet zich tevens tegen een mogelijke ramp van de dijkwerken die nu gemaakt zijn of die men makende is, geheten *Balddyc ende Zytwinde* », die omgaande zijn de parochiën van Outserwele, Wilmarsdonk en Oorderen...

Het grote indijkingswerk dat in 1340 voorzien werd, schijnt tot een goed einde gekomen te zijn in 1359. Het land lag toen onder de heerschappij van de graaf van Vlaanderen, die hier een « watergraaf » had aangesteld. Maar reeds enkele jaren te voren, in 1355,

had hertog Jan III van Brabant de toestand kunnen verzekeren « in aggere dicto zeedyc, de zidewinde de Ordam usque ad villam de Zandvliete prope ecclesiam ». En in een acte van 31 Juli zelfde jaar 1355, veroorlooft de Sint-Michielsabdij aan haar goede lieden van de vrijheid van Lilloo en van de dorpen van Stabroek, Berendrecht en Zandvliet, dat zij aarde graven, halen en nemen mogen, van het hoogland van Zandvliet dat buitendijs ligt, om hunnen dijk mede te maken « van de zidewinde van Ordam tot Zandvliet bij de kerk, al zo dikwijls en menigwerf als zij het nodig zullen vinden. »

* * *

In April 1356 had onze Brabantse hertog Wenceslas een eerste dijkgraaf voor de herwonnen landen aangesteld, namelijk Kerstiaan van Horwinen. Hij omschreef het dijkgraafschap als gaande van de zijde winde bij Ettenhoven tot de nieuwe dijk bij Oordam, en de nieuwe dijk van de zijde winde bij Oordam tot Zandvliet in het dorp bij de kerk, met alle toebehoorten, wateren en watergangen, met alle moeren, alle wegen en straten (binnen de vier dorpen) en al de zaken die van het dijkrecht en van den moer zouden zijn te bedrijven, en te berechten met de dijkschepenen, en al de breuken (d.i. boeten) die in het voorschreven dijkgraafschap verschijnen zullen en vervallen...

Maar reeds het volgend jaar, in gevolge de afstand van Antwerpen en de polderdorpen door de hertog van Brabant aan de graaf van Vlaanderen, kwam er een nieuwe meester. De graaf gelastte zijn schout van Antwerpen, Petrus van Hoboken, met de polderzorgen. En het bezorgt ons zeer leerrijke stukken voor de Poldergeschiedenis!

Aleerst omtrent *het recht van de dijkaarde*.

Op 21 Mei 1358 roept gezegde schout de lieden van Wilmarsdonk, Oorderen, Oosterweel, Stabroek, Berendrecht en Zandvliet bij, om van hen te vernemen waar men van ouds de aarde haalde om de dijken te maken.

Die van Wilmarsdonk antwoordden dat men aarde haalde om het waterland te dijken, aan de sidewinde strekkende langs binnen de dijk, *van de Goerdijk tot Oerdamme*, en dat men daartoe ook aarde haalde in Stabroek, in de tijd dat Lilloo reed, (1) en dat men aarde bracht uit Zandvliet om het waterland mee te dijken van af Ordamme nederwaarts.

---

(1) Onder water stond.

Die van Oorderen getuigden dat zij aarde hebben zien halen en sommigen van hen zelve hebben aarde gehaald om mede te dijken, in Zandvliet, Lilloo, Berendrecht en Stabroek.

Die van Oosterweel zegden dat zij zagen aarde halen in Zandvliet, en ook aan de sidewinden.

Die van Stabroek weten te zeggen dat men dijkhaarde haalde aan de sidewinden binnen en buiten...

Die van Zandvliet en die van Berendrecht getuigen met veel nadruk dat men geen aarde haalde in een van deze twee plaatsen, maar « aan de sidewinden binnen en buiten ».

Hieruit blijkt dus dat reeds in de XIV^{de} eeuw de oudste polderdijkwerken, de aloude sidewinden, *gesloopt zijn geworden* om de zeedijk en andere zware dijken te herstellen of bij te werken. Om onze polders te begrijpen hebben we met dit verdwijnen rekening te houden.

Tekenen we hier nog op, dat in de jaren van het Vlaanderse bewind (1358-1405), de graaf van Vlaanderen, en de heren van Gruuthuse en van Gistel heel wat aan bedijking gedaan hebben te Zandvliet, Berendrecht en Lilloo. Zij hebben buitendijkse landen die men had laten « rijpen » door bevordering van het aanslibben, met nieuwe dijken omringd. De graaf ontving dan zijn aandeel van de nieuw gemaakte polder. Aldus omschrijft graaf Lodewijk van Male op 19 December 1371 het part dat de heer van Gistel hem zal moeten afstaan :

« Is ons deel breed boven aan de zeedijk 78 roeden en 10 en half voeten, en lang, tot de grondebbe van de Schelde 849 roeden, en is breed op de Schelde 239 roeden en drie voeten en half, liggende tussen het land van de S. Michielsheren ten Zuiden, en het land van den heer van Gistel aan de Noordzijde... »

Maar er bleef nog een schoor over buitendijks, beide in het Oude-land en in het Noordland van Zandvliet, en ook deze grond beslist men in te dijken, vanaf Maart 1372. Men zou de aarde mogen nemen « te naaste en ten minste schade », en men voorziet in dezelfde acte dat nog ander « voorlanden » zullen « groot worden » en nieuwe dijkwerken zullen verwekken.

Helaas, met dit alles was de aloude haven van Zandvliet ingedijkt geraakt en die van Zandvliet brengen de kwestie voor het hof van de graaf, die op 11 Juni 1373 een onderzoek besluit, *met de aanleg van een nieuwe haven goed te keuren*.

Wij houden het bij deze enkele aanduidingen voor de oudste Poldergeschiedenis. Maar we vergeten niet dat sinds de XIV^{de} eeuw

onze Polderstreken nog zeer veel beroerde gebeurtenissen beleefd hebben. Er zijn bij dijkbreuk en overstroming nog tal van gaten, kreken en welen bijgekomen. En in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw komen er op de dijken allerhande werken van militaire aard: forten, schansen, redouten. Er is nog meer dan één boek te wijden aan de Geschiedenis van het Antwerpse Waterland.